

JEAN BÉRENGER

A francia külpolitikai stratégia főbb vonulatai a 18. században*

Teljességgel tarthatatlan az a nézet, hogy a 18. század, mely jelen értelmezésünk szerint XIV. Lajos halálától a francia forradalom előestéjéig tartott, a béke százada lett volna. Az igazság az, hogy számos, világosan megnyilvánuló konfliktus terhe nehezedett e korszakra, s az olvasó meggyőzése érdekében közülük csak az alábbiakra hivatkozunk: 1715 és 1721 között valóban véget ér a nagy Északi háború, ám 1716 és 1718 az osztrák–török harcok és a török–velencei konfliktus újraéledését hozzák, miközben nem szabad elfeledkeznünk az Itáliában bekövetkezett, rövidebb ideig tartó osztrák–spanyol szembenállásról sem. Európa valóban békében él 1721 és 1733 között, mindaddig, amíg be nem köszönt a lengyel örökösödési háború, melynek intenzitása 1735-ben alábbhagy, s amelyet végérvényesen csak 1738-ban sikerül lezárni; ekkor viszont egy újabb osztrák–török összecsapás tanúi lehetünk a Balkánon (1737–1739).

Az 1740-es esztendő ismét egy általánossá váló konfliktus kezdetét jelenti, az osztrák örökösödési háborúét, miközben a spanyolok az angolokkal csapnak össze Amerika földjén. Az aacheni békét is inkább tekinthetjük fegyverszünetnek, mint az európai nagyhatalmak között meglévő konfliktusok végleges lezárásának; ezek Nagy-Britannia és Franciaország számára gyarmati konfliktus formáját öltik, Németországban porosz–osztrák ellentét formájában jelentkeznek, de nem szabad megfeledkeznünk az itáliai és a kelet-európai helyi konfliktusok továbbéléséről sem. A franciák és a spanyolok között már 1755-től kiújulnak az ellenségeskedések, s II. Frigyes 1756-os, Szászország elleni agressziója újból háborút provokál Németországban.

A párizsi egyezmény ily módon egy háborúkkal terhes negyedszázad végére tesz pontot, s ha ezt követően Európát valóban meg is kíméli harminc éven át az általános háborús helyzettől, békéről igazán mégsem beszélhetünk, hiszen az orosz–török (1768–1773) és a bajor örökösödési háború (1778–1779) egyaránt a béke törekeny voltára utal. Különösen akkor válik ez egyértelművé, ha figyelembe vesszük az észak-amerikai gyarmatok függetlenségével összefüggő francia–brit konfliktus 1778-as kiéleződését, illetve a periódus lezárásaként, a francia forradalom előestéjén az Oszmán Birodalommal szemben kibontakozott háborút. Ez a konfliktus, melynek kirobantásában azok az orosz törekvések játszottak szerepet, amelyek Európa többi részét is szeretnék volna belerántani az Oszmán Birodalom felosztására vonatkozó tervekbe, formailag csak 1792-ben, a bukaresti békével ért véget. Mindent egybevetve, még a spanyol örökösödési háború figyelmen kívül hagyása esetén is, Európa valódi békét csupán 1721 és 1733, 1748 és 1755, 1763 és 1768, 1774 és 1778, valamint 1783 és 1787 között élvezhetett, ami annyit jelent, hogy 77

---

* A szöveg a Jean Bérenger és Jean Meyer által közösen írt „La France dans le monde au XVIIIe siècle” című, az André Corvisier által szerkesztett „Regards sur l’histoire moderne” sorozatban megjelent munka első fejezete, melyet a kiadó szíves engedélyével közlünk.

esztendőre mindössze 32 békés év jut, bár ez kétségtelenül sokkal kedvezőbb képet mutat, mint a 17. századi arány, vagy éppen a francia forradalom, illetve a császárság időszaka.

Itt tehát számos olyan, meghatározott, helyi konfliktussal találkozunk, melyek közvetlenül nincsenek kapcsolatban Franciaországgal, még kevésbé az anyaországban élőkkel, akik a szóban forgó időszakban, egészen az osztrák örökösödési háború kezdetéig tartó negyedszázadon át békében élhettek. Meg kellett azonban élniük ezt követően húsz háborús esztendőt, melyet csak az 1748-tól 1755-ig tartó fegyverszünet szakított meg. Ezt azonban egy jó negyedszázadon át tartó béke követte 1763 és 1792 között, melynek során Európa (és nem csak Franciaország) jelentős gazdasági és kulturális fejlődést ért el, olyannyira, hogy a rövid és jótékony nyugalmat összetévesztve az emberi magatartásformák radikális átalakulásával, egyesek kezdtek hinni az emberiség általános haladásában. Ezek a háborúk azonban már-már természetűek, mint az előző évszázad összecsapásai, ahol a hadviselő felek – legalábbis a harmincéves háború esetében – vagy vallási célokat, vagy pedig bevallottan hódító törekvéseket követtek. Az ideológiai típusú háború nem is fog ismét napirendre kerülni egészen 1792-ig, akkor is az amerikai függetlenségi háború modelljének hatására, mely háború – mint majd látni fogjuk a későbbiekben – csupán egy hagyományos összecsapás volt az évszázados francia–brit szembenállás vonulatában.

Általában véve elmondhatjuk, hogy a Franciaország által 1675 óta követett stratégia gyümölcsözőnek bizonyult, s a nemzet testét sokkal jobban védte a létrehozott acélszilárdságú körkörös védelmi rendszer, mint valaha, még ha a szalonstratégiák vitatták is az erőrendszerek hasznosságát a 18. század második felében. Egészen 1792-ig kell jutnunk, hogy a királyság határait ismét ellenséges csapatok lépjk át, megostromolják Lille városát, elfoglalják Verdun-t, s Párizst fenyegecssék. Az angolok 1707 és 1793 között szárazföldi területről nem indítottak támadást Toulon ellen, s Provence-ba sem tört be az ellenség Savoyai Jenő herceg 1707-es portyázása óta, lévén, hogy a Provence területén lezajlott akciók az osztrák örökösödési háború második felvonásában 1747-ben Brignoles-nál tovább nem jutottak, s a császáriak igen gyorsan visszavonultak a Var folyó túloldalára.

A kivételek közé számíthatjuk a lengyel örökösödési háború idején Elzász-ra nehezedő nyomást, és főleg az olyan, egyébként gyorsan visszavert osztrák betöréseket, mint amilyenekre 1743-ban és 1744-ben került sor Lotharingiai Károly herceg csapatai részéről Alsó-Elzász ellen (Saverne-ig sikerül előrenyomulniuk), vagy Waldeck herceg 4000 fős seregének Landau térségében indított akcióit, esetleg a magyar lovasságnak a Saar völgyében végrehajtott gyors hadműveleteit. Ugyanakkor a 18. század folyamán a francia–angol konfliktus következtében egy új front nyílik meg: a tengerparti frontvonal.

Normandia és Bretagne ez idő tájt valóságos határtartománnyá válik, hiszen mindkét területet fenyegetik az angol partraszállási kísérletek (Lorient, 1746; Cancale és Cherbourg, 1758; Quistreham, 1760), melyek az Armorica-vidék lakosságától megkövetelték a partórség csapataiban teljesítendő nehéz fegyveres szolgálatot. Az állandó inváziós veszély egyben a hatóságok részéről is olyan új stratégia kidolgozását vonta maga után, mely a későbbiekben lehetővé tette, hogy könnyedén visszavessék az 1758 szeptemberében Saint-Cast-

nál, Saint-Malôtól nyugatra indított angol partraszállási kísérletet. (André Corvisier, *Histoire militaire de la France*, t. 2.).

Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy kétségtelen haladás tapasztalható a háborús jog szabályozására tett erőfeszítések tekintetében; a háború egyre inkább hivatásos katonák dolga lesz, akiket jól kézben tart egy művelt tisztekből álló parancsnoki gárda, miközben maguk a katonák is fegyelmezettebbekké válnak. A „hadijog” fikciója megkívánja – most sokkal inkább, mint XIV. Lajos idejében –, hogy a háborút katonák vívják, s a civil lakosságot hagyják ki belőle. A hivatásos hadsereg tagjai csak a legmélyebb megvetéssel tudnak viszonyulni a milíciákhoz, aminek köszönhetően számos nézeteltérés is támad az amerikai függetlenségi háború idején a francia hadsereg tisztjei és amerikai szövetségeseik között. Ez az oka annak is, hogy a túlkapásokat igen súlyosan ítélik meg, s ezek nagyon rossz fényt vetnek azokra a kormányokra, melyeket az ügyben felelősség terhel; ilyen eset volt például Acadia civil lakosságának deportálása az 1755-ös „*grand dérangement*” idején, amikor az angol hatóságok kíméletlenül elűldözték földjükről a XIV. Lajos katonai egységeinek támogatásával vádolt francia anyanyelvű és katolikus vallású telepeseket. Hasonló reakciókat váltott ki, amikor II. Frigyes 1756-ban hadüzenet nélkül brutálisan lerohanta Szászországot, melyet a porosz csapatok kíméletlenül megsarcoltak, olyannyira, hogy eljárásukkal szemben még a felvilágosult Németország sem rejtette véka alá lesújtó véleményét. Ezt példázza Lessing kiállása, aki a *Minna von Barnhelm* című alkotásában ostorozza ezt az eljárást; de kitér a túlkapásokra a szász választófejedelem, Frigyes-Krisztián is politikai naplójának II. kötetében (kiadta Horst Schlechte: *Das geheime politische Tagebuch des Kurprinzen Friedrich Christian. 1751–1757*. Weimar–Böhlau, 1992.). Természetesen igen messze vagyunk ezúttal a harmincéves háború borzalmaiktól, a Rajnai palotagrófság felperzselésétől, vagy éppen a Rajna bal partján 1793-tól elkövetett francia prédálásoktól.

Az erőszaknak ez a visszaszorulása, melyet részben magyaráz a logisztikával összefüggő ismeretek fejlődése és a katonai egységek utánpótlásának jobb megszervezése, ne tévesszen meg bennünket annyira, hogy magunkévá tegyük azt a gyakran hangoztatott nézetet, mely előszeretettel beszél a „csipkék háborújáról”. Ezek a rövid ideig tartó összecsapások ugyanis gyakran igen kegyetlenek voltak, mivel a gyalogságnál rendszeresített puskák a tűzerő jelentős növekedését eredményezték már a spanyol örökösödési háború idején is, s a hadművészet fejlődésének legfontosabb kérdése ebben a században éppen az volt, hogy miként aknázhatnák ki még jobban a tűzfegyverek által nyújtott lehetőségeket, miközben a sorlovasság frontális támadásának szerepe mindinkább csökken. Mindenesetre egy jó tábornok igyekszik úgy manőverezni, hogy elkerülhesse a csatát, s országa diplomatait minél előnyösebb pozícióba hozza a tárgyalóasztaloknál. A háborút ekkortájt valóban a diplomácia meghosszabbításának tekinthetjük, melynek legfőbb funkcióját kétségtelenül az európai egyensúly megtartásán való örökös jelentette.

A 18. századi konfliktusok tétjei

Ha a 18. századi francia kormányzat céljait akarjuk meghatározni, három gondolatot kell kiemelni: a leglényegesebb az európai egyensúlyra való törekvés, majd az Angliával szemben vívott „második százéves háború”, végül pedig az ideológiai háború alkalmazása, pontosabban az amerikai angol gyarmatok lázadásának ügye.

Az *európai egyensúly* problémája a nemzetközi kapcsolatok döntő fontosságú elemévé lett. Mint ahogy azt Georges Livet kimutatta (*L'équilibre européen dans l'Europe moderne*. Paris, 1976.), az egyensúly fogalma fokozatosan háttérbe szorította a hegemonia fogalmát a 17. század folyamán, lévén, hogy az egyetemes monarchia gondolata elrettentő erővel hatott. Szó sincs V. Károly birodalmának újjálesztéséről, s ezt Habsburg Károly saját kárán tapasztalta 1711-ben, amikor is a véletlen játéka következtében fiágon egyetlen örököse maradt a spanyol és az osztrák monarchiának, Nagy-Britannia azonnal elpártolt mellőle. Rábírta az európai egyensúly elvének elismerésére XIV. Lajost is, aki a francia hegemoniát akarta rákényszeríteni Európára, miután a pireneusi békével sikerült egyértelművé tenni a Spanyolország viszonylagos hanyatlását mutató tendenciákat s ezzel lezárni az egy évszázad óta tartó spanyol túlsúly időszakát. A kapcsolatok ilyen alakulását egyébként a francia diplomácia is magáévá tette a ryswycki béke aláírásával 1697-ben, amikor Orániai Vilmostal kompromisszumos békét kötött, lemondván az északi határ mentén tervezett Egyesítésekről (Réunions), a németországi hídfőállásokról (Philippsburg, Freiburg, Kehl és Alt-Brisach), az itáliai bázisokról (mint Pinerolo) s egy ésszerű állásponttal kellett megbarátkoznia a spanyol örökösödés ügyében. A Bourbon dinasztia egyik tagjának a spanyol trónra kerülése ugyanis éppen a szóban forgó európai egyensúly megőrzésének lehetőségét fenyegette, hiszen egy Franciaország mellett álló gyenge Spanyolországra csupán a csatlós szerepe hárulhatott, aminek következtében Franciaország a kontinens atlanti vidékén, a Földközi-tenger nyugati medencéjében és Itáliában ismét hegemon pozícióba kerülhetett volna. Így Nagy-Britannia csak azután adta hozzájárulását V. Fülöp spanyol trónra kerüléséhez, hogy kikényszerítette egy igen pontosan megfogalmazott feltételrendszernek az elfogadását (melyet az 1701-es hágai Nagy Szövetségben határoztak meg): kikötötte ebben, hogy a spanyolországi Bourbonok mondjanak le franciaországi trónigényeikről, s a Bourbonok vonják ki csapataikat Németalföld déli területeiről. Az utrechti tárgyalások sem szolgálták kisebb mértékben ennek az európai egyensúlynak a fenntartását, melyet a rákövetkező esztendőben (1714) Rastattban VI. Károly is jóváhagyólag tudomásul vett a Villard marsall és Savoyai Jenő herceg részvételével folytatott tárgyalásokon, és meg is erősített később, a Nagy Északi Háborút végérvényesen lezáró, 1721-ben kötött nystadti békében. Valamennyi európai kormány egyetértett abban, hogy a kontinensen egyetlen hatalom sem tehet szert hegemon pozícióra. Ennek ismeretében mondhatjuk azt, hogy Pierre Muret munkájának a címe (Az angol hatalmi túlsúly) igen nehezen felel meg a 18. század valós hatalmi viszonyainak, mivel Nagy-Britannia éppen arra vigyázott a legjobban, hogy egyetlen szárazföldi hatalom – legyen az bár XV. Lajos Franciaországa vagy éppen Mária Terézia Ausztriája – ne kerülhessen túlsúlyba a kontinensen, s ne áshassa alá annak

biztonságát. Sajnos azonban az egyensúly nem statikus fogalom, és európai vagy éppen regionális szinten bármikor veszélyeztethetik az erőviszonyokban bekövetkező elmozdulások, így ez az *egyensúly lényegéből fakadóan nélkülözi a kellő stabilitást*, olyannyira, hogy a diplomácia minden művészete abban áll, hogy az egyensúlyt fenntartsa vagy helyreállítsa, akár olyan áron is, hogy adott esetben, jellegükben és céljaikban egyaránt korlátozott háborúkat robbant ki. Ilyen alkalmakkor azonban a fejedelem *háborús segélynyújtásra is kényszerül*, amit az *Enciklopédia az alábbiakban definiál*:

„Egy fejedelem azért siet a szomszédai segítségére, mert békét vagy szövetséget kötött velük; teszi mindezt gyakran annak megakadályozása érdekében, hogy szomszédai ne kerülhessenek egy túlzottan becsvágyó fejedelem befolyása alá, akivel szemben az óvatosság azt diktálja, hogy idejekorán meg kell állítani.”

Ilyen összefüggésben kell értékelnünk a hétéves háború kontinentális szakaszában való francia részvételt is, hiszen XV. Lajosnak 1756-ban nem volt semmiféle személyes nézeteltérése Nagy Friggyessel.

Az egyensúlyt különösen veszélyeztetik, bármely pillanatban felboríthatják az örökösödési problémák, hiszen a monarchikus berendezkedésű államok tovább őrzik a patrimoniális állam archaikus jegyeit. Ily módon a dinasztiák Európája az egész időszakban akaratlanul is számos konfliktus forrásává lesz, valahányszor egy uralkodócsalád kihal, s az oldalági örökösök vitatják a tervezett megoldás jogosságát.

Hat örökösödési konfliktus foglalkoztatta ez idő tájt a kancelláriákat, s közülük három vezetett fegyveres összecsapáshoz. Stuart Anna 1714-ben bekövetkezett halála súlyos problémát okozott az angol politikai életben. A királynő, aki nővérenek, II. Máriának és sógorának, III. Orániai Vilmosnak lett az utódja 1701-ben, az utolsó protestáns Stuart volt, hiszen a Dániai Györggyel kötött házasságából született gyermekek közül egy sem maradt életben; volt azonban egy unokafivére, III. Jakab, az „öreg trónkövetelő” (*„le Vieux Prétendant”*) – ahogy hívei nevezték –, s aki nem volt más, mint az 1688-as „dicsőséges forradalom” által trónfosztottá nyilvánított, életét a franciaországi Saint-Germain-en-Laye-ben bevégző II. Jakab fia. Maga is száműzetésben nevelkedvén, III. Jakab katolikus volt, s a titkos tárgyalások alapján már úgy tűnt, Anna királynő kész arra, hogy utódjának ismerje el távoli német rokonának, I. György hannoveri választófejedelemnek a rovására. (Ragnhild Hatton: *George I Elector and King*. London, 1978.) Feltételként szabta azonban, hogy vallási buzgóságában fogja vissza magát, vagy még inkább hagyja el a katolikus hitet annak érdekében, hogy alattvalói nézeteivel és az ország törvényeivel összhangba kerüljön. (*Act of Settlement*, 1701.). A toryk legnagyobb bánatára azonban a tárgyalások zátonyra futottak, s így a jakobitákkal kapcsolatos problémák a brit kormányzat számára – legalább 1746-ig – komoly gondot jelentettek, amennyiben a hannoveriek uralkodásának legitim voltát mindvégig vitatták, miközben a jakobita trónkövetelő, háború esetén, biztos támaszkodhatott Franciaország és Spanyolország segítségére a restauráció érdekében.

Hasonló problémát okozhatott az a körülmény, hogy az ifjú XV. Lajos egészsége uralkodása első éveiben meglehetősen törékeny volt, s így szükség-szerűen felvetődött, hogy a Régens, orléans-i Fülöp kerülhet a gyermek király örökébe, feltéve, hogy az érintettek tiszteletben tartják az V. Fülöp által is el-

fogadott utrechti megállapodásokat, melyeket a Párizsi Parlament ugyan beiktatott, de amelyek ugyanakkor ellentétesek voltak a francia királyság alaptörvényeivel (Michel Antoine: *Louis XV.* Paris, 1989.). Vajon nem fenyegetett volna ebben az esetben az a veszély, hogy spanyol csapatok által támogatott pusztító polgárháború tör ki, mely gyorsan európai konfliktussá szélesedik? Itáliában az uralmon lévő régi dinasztiák, melyek Habsburg segítséggel kerültek hatalomra a 16. században – mint a firenzei Mediciek, a pármai Farnesek, a mantovai Gonzagak –, kihalóban voltak, s napirendre került a kérdés, hogy ki kerüljön az örökükbe. Az előző évszázad során, amikor a mantovai Gonzagak idősebbik ága kihalt, már háború robbant ki a franciák és a spanyolok között, míg meg nem egyeztek az oldalági nevers-i Gonzagak örökösödésében. A pármai utódlás kérdése állt a 18. század első felében kibontakozott osztrák–spanyol konfliktus középpontjában, ami elég rosszul leplezte az itáliai félsziget belső egyensúlyának megőrzésére irányuló külső törekvéseket, míg a Mediciek utódlása békés kimenetelű megoldást hozott az 1735. évi bécsi, előzetes tárgyalások eredményeképp, oly módon, hogy a Lotharingiai ház a saját örökösödési jogairól való lemondása fejében megkapta Toszkánát.

A fentiekkel ellentétben, három további utódlási ügyben nem sikerült azonnal békés megoldást találni. Elsőként a lengyel választó királyság trónjának II. Ágost halálát követő betöltését említjük, ahol a szász választófejedelemnek csak igen nagy nehézségek árán sikerült diadalmaskodnia XII. Károly svéd királlyal szemben a Nagy Északi Háború folyamán. A Habsburgok szertették volna megválasztatni II. Ágost fiát, Franciaország és a lengyel mágnások franciabarát csoportja viszont elérkezettnek látta az időt, hogy ismét a lengyel trónra juttassa Szaniszlót (Stanislaw Leszczyńskit), aki egyszer már XII. Károly segítségével hatalmon volt Lengyelországban, s akinek a leánya, Mária időközben XV. Lajos hitvese lett, tehát a francia diplomácia gyakorlatilag rákényszerült arra, hogy támogatassa jelöltségét és elősegítse trónra jutását. III. Ágostot viszont különösen Oroszország támogatta, valamint a lengyel mágnások oroszbarát pártja, aminek következtében Szaniszlót ismét elűzték, s arra kényszerítették, hogy Danzigba meneküljön. Ekkor azonban sikerült békés megoldást találni, melyet az éppen megüresedő toszkánai trón betöltése körül kialakult helyzet kínált fel: Szaniszló megkapta Lotharingiát, III. Lotharingiai Ferencet az itáliai nagyhercegséggel kárpótolták, III. Ágost pedig megmaradhatott Varsóban. Sokkal súlyosabbnak bizonyult az a konfliktus, mely VI. Károly utódlása körül bontakozott ki, akinek egyetlen örököse Mária Terézia nagyhercegnő, a toszkánai nagyherceg, Lotharingiai Ferenc hitvese volt; a VI. Károly által idejekorán megtett óvintézkedések ellenére, melyeknek célja az volt, hogy az európai nagyhatalmakkal elismertesse az 1713-as Pragmatica Sanctio, a korábban tett ígéretekkel és kötelezettségvállalásokkal csaknem valamennyi kormány megszegt, aminek következtében Mária Terézia egyedül találta magát egy nagy európai koalícióval szemben, miközben támogatóként kizárólag Nagy-Britanniát tudhatta maga mögött. Az osztrák örökösödés ügye a század legsúlyosabb európai konfliktusává szélesedett, olyannyira, hogy az egyensúly egy pillanatra meg is bomlott, hiszen ha valamennyi trónigénylő kívánságát ki akarták volna elégíteni, az osztrák monarchiát szét kellett volna szabdálni, Mária Terézia csak Magyarország királynője maradt volna, miközben a császári koronának Wittelsbach-kézre kellett volna kerülnie. Végezetül,

az 1770-es években a Rajnai palotagrófság utódlása okozott súlyos problémákat, hiszen annak megoldásától függött a németországi egyensúly megőrzése. II. József, aki az osztrák Németalföldet Bajorországra kívánta cserélni, szembe került a poroszokkal, akik úgy látták, hogy ez a művelet túlon túl megerősítette volna a Habsburgok pozícióit a Birodalmon belül, s így ez a konfliktus 1778-ban egy rövid ideig tartó osztrák–porosz összecsapáshoz vezetett, melyet aztán a tescheni nemzetközi kongresszus döntőbíráskodása zárt le 1779-ben.

A fenti időszakban a statisztika tudománya is jelentős fejlődésen ment keresztül, képes volt a népesség számának, országok területének a felbecsülésére, meg tudta határozni egy adott ország földjeinek illetve várható bevételeinek értékét, olyannyira, hogy egyes államférfiak komolyan neki is láttak az ilyen felmérések elkészítésének, s különböző területek elcseréléséről fantáziáltak, anélkül, hogy egy szemernyit is figyelembe vették volna a területeken élő népek, alattvalók „természetes uraikkal” szemben táplált hűségét, érzéseit. Azt remélték, hogy a cserék révén sikerül megőrizni az egyensúlyt. Valójában ez a törekvés a „kabinetpolitika” győzelmét jelentette, melynek megvalósulása során a fejedelem környezetében buzgólkodó néhány bizalmi ember hideg fejjel, racionális alapon hozza meg a döntéseket, annak ellenére, hogy – mint tudjuk – II. Frigyes írt egy „Anti-Machiavelli”-t; végső soron nem más ez, mint az állam győzelme, ahol a diplomácia és a háború együttesen tevékenykedik annak érdekében, hogy a globális egyensúly s egy viszonylag szilárd béke fennmaradjon.

A második százéves háború. Minden valószínűség szerint a francia politika irányítóinak legfőbb problémája az angol–francia szembenállás maradt, s ezzel összefüggésben Jean Meyer joggal vetette föl ismét a gondolatot, hogy 1689 és 1815 között tulajdonképpen egy olyan, hosszan elhúzódó francia–angol konfliktussal állunk szemben, mely a középkor végén bekövetkezett helyzethez hasonlítható. Ez esetben a kiindulópontot a „dicsőséges forradalommal” 1688-ban bekövetkezett szakadás jelentené, s e konfliktus tovább folytatódna a 18. században oly módon, hogy az időnként létrejövő fegyvernyugvások, sőt közeledési kísérletek ellenére 1792 után a forradalom és a császárság háborúiban érje el tetőpontját, hogy majd a Waterloonál bekövetkezett döntő angol győzelemmel, főként pedig a bécsi kongresszussal érjen nyugvópontra. A szembenállás legfőbb oka mindenekelőtt gazdasági természetű: egy olyan korban, amikor a nagy tengeri illetve gyarmati kereskedelem óriási értéktöbbletet biztosít, a gyarmatok birtoklása és kiaknázása döntő fontosságúvá lesz, amennyiben a gyarmatok olyan exotikus termékek forrásai, melyeknek fogyasztása a kontinentális Európában egyre növekszik (cukor, dohány, kávé, majd tea), részben éppen az Európában az idő tájt uralkodó relatív prosperitás következtében; a ritka luxustermékek, melyeket hajdan a patikákban árultak, mindennapos fogyasztási cikkekké válnak. Franciaország és Anglia egyaránt birtokol „szigeteket” („*Isles*”) a Nyugat-Indiákon, amelyek – hogy csak a francia San-Domingo példáját említsük – csodálatra méltó fejlődésen mennek keresztül 1715-től kezdődően. Ez a jelenség maga után vonja a kereskedelmi flotta növekedését, biztosítva egyúttal Nantes és Bordeaux felvirágzását is, hiszen a gyarmatok egyben integrálódnak egy komplex gazdasági körforgalomba, melyet többnyire a „háromszög-kereskedelem” sémájával

szoktak felvázolni, s amely feltételezi az európai iparcikkek, az élelmiszerek és az afrikai rabszolgák forgalmát. Paradox módon, Franciaország ekkor sokkal sebezhetőbb, mint XIV. Lajos korában, mivel az Amerikával kialakított kereskedelmi kapcsolatai jóval nagyobb jelentőségűekké válnak. Hasonlóan alakul a helyzet az egymással versenyre kelt Kelet-Indiai Társaságok esetében is, hiszen közöttük röviddel ezután konfliktus tör ki az indiai szubkontinens kereskedelmének birtoklása érdekében, miközben a Kínával való kereskedelem nyitottabb, a hollandok szilárd befolyása alatt lévő Indonéz szigettenger pedig semleges marad. Az angolok és a franciák ugyanígy versenyben vannak a latin-amerikai piacok birtokba vételéért, mely térség a feldolgozott árucikkek és a rabszolgakereskedelem számára továbbra is kitűnő piac marad, lévén, hogy az utrechti egyezmény az angoloknak ítélte az *asiento* (azaz a rabszolgaszállítás) és a nevezetes „engedélyes hajó” (*vaisseau de permission – permission ship*) jogát, ami lehetővé teszi számukra, hogy elárasszák textiltermékeikkel egész Spanyol-Amerikát. Tekintettel arra, hogy a francia politika irányítói meg vannak győződve arról, hogy Nagy-Britannia pénzügyi hatalmának fő forrását a gyarmatosítók és a kereskedők által megtermelt profit biztosítja, Choiseul elképzelése szerint mindenekelőtt őket kell tönkretenni az angol hatalom megtörése érdekében.

Ehhez a kizárólagosan kereskedelmi jellegű rivalizáláshoz hozzá kell még vennünk az olyan, stratégiai természetű okokat, melyek bizonyos angol félelmekkel állottak összefüggésben. Mindenekelőtt az angol tengerészet a Brit szigetek biztonságának garantálása érdekében ragaszkodik ahhoz, hogy számbeli fölényt biztosítsa, s a hadiflotta tekintetében elérje vagy meghaladja a potenciális ellenfélként számba jöhető két legnagyobb kontinentális hatalom, Franciaország és Spanyolország hadiflottájának nagyságát. A Whitehall politikusaira mindemellett nyomást gyakorolnak az angol-amerikai gyarmatosok is, akik attól tartanak, hogy a franciák, ha megkaparintják maguknak az Ohio völgyét és a Mississippi medencéjét, beszorítják őket az Appalache-hegység és az atlanti partok közé, s ezáltal összekötik a Szent Lőrinc folyó völgyét Louisianával. Az észak-amerikai térségért folytatott francia–angol vetélkedés súlyos konfliktusok forrása lett, olyannyira, hogy XIV. Lajosnak az utrechti tárgyalások idején már biztosítékokat is kellett adnia, bele kellett egyeznie Acadia kiürítésébe, s le kellett mondania a Hudson-öbölről, azaz Kanada északi részéről. Lehetőséget kapott viszont arra, hogy erődített mélyvízi bázistelepet létesítsen a Szent Lőrinc folyó torkolatában, kárpótlásul az Új-Skóciában elvesztett Annapolisért; s az 1718-tól már működőképes louisbourgi erőd igencsak nyugtalanítja majd az anglo-amerikaiakat.

Az angol stratégia is ebből a szembenállásból fakad: Nagy-Britannia kormányzatának szüksége van szövetségesekre a kontinensen, akiknek segítségével szükség esetén arra kényszerítheti Franciaországot, hogy erőt kétfrontos harcban legyen kénytelen megosztani, ami egyet jelent a francia haditengerészet erőforrásainak és ütközésségének a csökkentésével, hiszen a tengeren vívott háború rendkívül költséges vállalkozás. Ennek az alapelvnek az alkalmazása nagyszerűen bevált a hétéves háborúban, és biztosította is Nagy-Britannia győzelmét.

Az *ideológiai háború* viszont gyakorlatilag kiment a divatból. Ebben az értelemben senki sem gondol többé komolyan a vallásra a felvilágosodás korá-

ban, s a keresztények védelme a Balkánon csupán kitűnő ürügy II. Katalin számára, hogy beavatkozhasson a Török Birodalom belső ügyeibe. A század második felében egyébiránt a Törökországgal szemben megfogalmazott szemrehányások hangvétele megváltozott: Nyugat-Európában a filozófia nem azért bírálja az iszlámot, mert hamis vallásnak vagy tévelygésnek tartja, mint ahogy azt korábban a buzgó hívek tették, hanem azért, mert a törökök fanatikusak és képtelenek befogadni az értelem és a haladás eszméit. II. Katalin viszont szisztematikusan jogot formál az ortodox vallásúak védelmére, attól függetlenül, hogy a török császár vagy éppen a lengyel király alattvalóiról van-e szó, s ukrainai és belorussziai üldözésük kitűnő ürügyet szolgáltat számára Lengyelország első felosztásának megvalósításához.

Ami az amerikai szabadságjogok védelmezését illeti, az sem volt több, mint jó ürügy, még akkor is, ha a felkelők céljai kedvező fogadtatásra találtak a párizsi szalonokban, a filozófusok táborában és általában a felvilágosult nézeteket vallók körében. Franciaország csak akkor avatkozott be határozottabban, amikor saját érdekeit kellett védelmeznie, s abban reménykedett, hogy az angol gyarmatbirodalom hatalmának megtörésével revansot vehet a hétéves háborúban elszenvedett vereségeért. A felsőbb állami szféra szintjén nem volt szó egyébről, mint a 18. században oly gyakran alkalmazott megoldásról, amennyiben – klasszikus módon – az ellenségnél kitört lázadást igyekeztek a maguk javára kamatoztatni. Az ügy filozófiai aspektusát minden valószínűség szerint sem a döntéshozók, sem pedig a harcolók nem érezték át, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a függetlenségi háború ne lett volna a felvilágosodás kora utolsó szakaszának döntő fontosságú eseménye, sem azt, hogy ne tekintsük a modernséghez vezető folyamat alapvető aktusának.

A különböző kormányok irányítóinak elsődleges törekvése tehát mindekenelőtt az európai egyensúly fenntartása, valamint a Nagy-Britanniával folytatott versengés marad, továbbá – Vergennes esetében – az az igencsak hagyományosnak tekinthető, a nagy tervek Richelieu-jéhez méltó törekvés, hogy Franciaország királya valamiféle erkölcsi döntőbíró szerepét játszassa az európai országok között. De e célok elérése érdekében milyen eszközök álltak a francia diplomácia rendelkezésére? Ragaszkodtak-e a XIV. Lajos korából örökölt szövetségi rendszerhez, vagy akartak és tudtak újítani is?

A 18. századi szövetségi rendszerek

Az igazság az, hogy ha folytatták is a német fejedelmi udvarok esetében azt az ellensúlyozó és szövetségesi politikát, melyet Richelieu-tól, Mazarintól, Lionne-tól és a Colbertektől örökölték, a francia kormányzat irányítói határozott kísérleteket tettek az újtásra akkor, amikor két ízben is (a korszak elején és a végén) közeledésre került sor Anglia és Franciaország között, de mindenekelőtt akkor, amikor eltemették a csatabárdot a Habsburgokkal, miközben egy „családi paktumot” hoztak létre a Bourbon-ház különböző ágai (Spanyolország, a Két Szicília, Párma, Franciaország) között. Feltűnő viszont az, hogy az utrechti tárgyalások idején kidolgozott utópisztikus tervezetek, mint például az Abbé Saint-Pierre-féle, örök béke megteremtését célzó program (Lucien Bély: *Espions et ambassadeurs*. Paris, 1990.), még a megvalósítás kezdeti szintjéig sem jutottak el, miközben továbbra is a diplomaták részvéte-

lével zajló konferenciákra hárult az egyensúly fenntartásának, illetve a béke megőrzésének a feladata. (Ezek közé tartozik pl. a soissoni kongresszus 1728-ban vagy a tescheni konferencia 1779-ben).

A *hagyományos avagy ellensúlyozó szövetségi rendszer* Franciaországnak és az északi illetve kelet-európai államoknak az együttműködésén alapult, ugyanakkor Franciaország hagyományos szövetségesei a 18. század folyamán vitathatlan hanyatlási perióduson mentek keresztül, ami Oroszországot, sőt az osztrák monarchiát erősítette. Figyelemre méltó azonban, hogy a francia diplomácia nem igazán fogadta be a jelentkező új nagyhatalmat, még Nagy Péternek, az 1717-es párizsi látogatása idején elhangzott felajánlkozása ellenére sem. Készítsünk egy gyors értékelést: ez a szövetségi rendszer egy valódi védelmi kordonra támaszkodott, mely Németországtól keletre húzódott, megfelelő helyen ahhoz, hogy a császárnak némi nyugtalanságot okozzon, s amely magába foglalta Svédországot, a Lengyel Reszpublikát, a magyar „Elégedetleneket”, az Erdélyi Fejedelemséget és a Török Birodalmat.

Magyarországot és Erdélyt azonban le lehetett írni az 1711-es szatmári békét követően, melyet a magyar lázadók vagy „Elégedetlenek” mérsékelt szárnya kötött meg a bécsi udvarral. A magyar nemesség, kiterjedt politikai kiváltságok fejében (Magyarországot gyakorlatilag független államként ismerik el az osztrák monarchián belül), valamint a felkelők számára biztosított általános amnesztia ellenében beleegyeznek abba, hogy letegye a fegyvert, s erősít az ország újjáépítésére fordítsa. Erdély ugyanezeket az előnyöket élvezi, feledelme, II. Rákóczi Ferenc, a függetlenségi harc vezetője pedig a számkivetést választja. Előbb Franciaországban, majd Törökországban telepszik le, reménykedve abban, hogy újabb felkelést tud majd kirobbantani a Habsburgok ellen, miközben csupán néhány száz lázadót sikerül maga köré gyűjtenie, akik végül a francia király huszárezredeiben folytatják karrierjüket.

A Lengyel Nemesi Köztársaság a teljes hanyatlás állapotába jut, s inkább teher, mint támasz Franciaország számára, amennyiben Versailles Lengyelország területi egységének fenntartására törekszik, miközben a lengyel uralkodó osztály, a mágánok és a köréjük csoportosuló nemesi klientúra az „arany szabadság” nevében szembehelyezkedik az államapparátus megerősítésére irányuló törekvésekkel, tehát visszautasítják az állandó, hivatásos hadsereg létrehozására tett kísérleteket, hiszen az szükségszerűen a végrehajtó hatalomnak, azaz a királynak engedelmessé válna. Elzárkóznak attól is, hogy az uralkodó rendelkezésére bocsássák a hadsereg fenntartásához szükséges forrásokat, s valahányszor nézeteltérés támad közöttük, a nemesi országgyűlés határozathozatal nélkül széled szét; a főurak pedig különböző konföderációkat hoznak létre, melyek tétovázás nélkül Oroszországhoz fordulnak segítségért. Ilyen körülmények között valamennyi királyválasztás újabb alkalom az arisztokrácia számára arra, hogy hatalmát (illetve tehetetlenségét) bizonyítsa, s tovább dagadjék azáltal, hogy a szembenálló főbb királyjelöltekkel megfizetett a kívánt támogatást. XV. Lajos ennek ellenére sem adja fel a küzdelmet. Azt követően, hogy apósának, Szaniszlónak a jelölését támogatta, dinasztikus kapcsolatokat épít ki a szász uralkodóházzal, összeházasítja fiát III. Ágost egyik leánytestvérével, majd ismét támogatja egyik unokatestvérének, Conti hercegnek a jelölését. Ebben az ügyben személyesen is elkötelezi magát, s különös gondot fordít megoldására, bevetvén minden lehetséges eszközt, így a

hírhedt „királyi titkosszolgálatot” (*„secret du roi”*) is, de még így sem képes megakadályozni Lengyelország 1772-es első felosztását, ami igen sértő a francia diplomáciára nézve, és súlyos presztízavesztést jelent Franciaország számára.

Ami pedig az Oszmán Birodalmat illeti, a helyzet hasonló az előbbiekhöz, jóllehet az eredmények kevésbé voltak katasztrofálisak. A filozófus-pártiak kritikái ellenére Vergennes, aki több mint tíz esztendő telt el konstantinápolyi diplomáciai szolgálatban, kemény kézzel irányít, s mintegy dogmává emeli az Oszmán Birodalom egybentartásának az elvét; Franciaország számos esetben nyújt katonai és technikai segítséget, ráadásul – érdekes módon – a francia diplomácia éppen Törökország megmentése érdekében járul hozzá Lengyelország első felosztásához!

Nagyobb sikerrel járt a francia diplomácia Svédországot illetően, melynek szövetségét mindenképpen szerette volna megtartani, s ezért a leghatározottabban védelmébe vette Oroszország és Poroszország megnövekedett étvágyával szemben. Így III. Gusztáv 1772-ben XV. Lajos s az akkor éppen Stockholmban tevékenykedő Vergennes segítségével sikeres államcsínyt hajt végre. Ennek ellenére az igazság az, hogy sem Svédország, sem a Török Birodalom nem rendelkezik már kellő hatalommal ahhoz – még akkor sem, ha a svéd flotta ereje nem elhanyagolható –, hogy működtetni tudja azt a fajta elensúlyozó politikát, amelyet Richelieu vagy XIV. Lajos idejében elképzeltek. Dicséretreméltó következetességet tapasztalhatunk Franciaország német politikájában is, mely továbbra is éppoly költséges, mint amilyen hatástalan, s Versailles hol Poroszországra, hol Szászországra, hol Bajorországra, hol pedig a rajnai fejedelmekre támaszkodva jut végső soron az előző századi szinthez hasonló, kiábrándító eredményre.

Ebben az összefüggésben az újító törekvések sokkal érdekesebbek. Idézzük emlékeztünkbe mindenekelőtt a Párizs és London között a Régenség idején tapasztalható közeledési politikát, melyet az *entente cordiale* első kísérletének is tekinthetünk. Ezt a közeledést bizonyos érdekek közössége hozta létre, de úgy is értékelhetjük, mint az utrechti tárgyalások szellemének továbbélését: a két nagyhatalom megelégtelt a háborút, s úgy látja, hogy a tét sokkal kisebb annál, semhogy megérje azt az áldozatot, amibe az ellenségeskedések folytatása vagy felújítása pénzben és emberáldozat formájában kerülne. Nem tekinthetjük tehát véletlennek azt, hogy az 1713-as egyezkedések mintegy negyedszázados békét eredményeztek. Ugyanakkor az általánosnak tekinthető manőverek mellett bizonyos speciális körülmények is hozzájárultak a Párizs és London közötti objektív együttműködés lehetőségeinek megteremtéséhez: említettük korábban, hogy a régensherceg hatalma éppoly fenyegetettnek tekinthető Franciaországban, mint a Hannoveri dinasztia legitimitása Angliában. Az utóbbiaknak a jakobita veszéllyel kellett szembenézniük, míg Orléans-i Fülöpnek V. Fülöppel gyűlhetett volna meg a baja XV. Lajos esetleges korai elhalálása következtében, s mindez már elegendő volt ahhoz, hogy Dubois ügyessége kibontakozhassék, s hogy Fleury bíboros békeszerető természete ezt a politikát a lehetőségek legvégső határáig vigye, ami a francia hadiflotta feláldozását jelentette volna a francia–brit kapcsolatok oltárán.

Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy Vergennes a felkelők győzelme és a második párizsi egyezmény (1783) aláírását követően is folytatta az angol-francia közeledés politikáját, mely végül a Franciaországban annyira népszerűtlen, 1786-os kereskedelmi egyezményben öltött testet.

A 18. századi francia politika valódi újítása azonban a *szövetségek 1756-os felborítása* volt, melynek eredményeképp Franciaország és az osztrák monarchia – feledvén valamennyi korábbi nézeteltérését – támadó szövetséget hoz létre Poroszországgal szemben. Ausztria szakít angol szövetségeseivel, Franciaország pedig levonja a következtetéseket a poroszok pálfordulásából, lévén hogy II. Frigyes már korábban, még 1756 elején elpártolt francia partnerétől és Nagy-Britannia felé közeledett. Ami átmeneti diplomáciai játéknak is tűnhetne, fennmarad egészen a francia forradalomig, s tartós békét eredményez a Rajna-vidéken.

A szövetségi rendszer megfordítása, melyet XIV. Lajos már 1715-ben megfogalmazott a közvetlenül a spanyol örökösödési háborút követően Bécsbe követt kinevezett *Du Luc gróf számára adott utasításai*-ban (*Recueil des instructions aux Ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu' la Révolution française*, tome I., Paris, 1884. jusqu'à), nem talált kedvező fogadtatásra VI. Károly császárnál, s még kevésbé főminiszterénél, Savoyai Jenő hercegnél, aki Franciaországgal szemben személy szerint is mély ellenérzéseket táplált:

„Azok a Badenben tett, a barátság erősítésére utaló kölcsönös gesztusok, melyek Savoyai Jenő herceg és de Villars marsall között többszöri levélváltáshoz vezettek, nem épültek szilárd alapokra; eközben a bécsi követségre szánt Du Luc gróf odaérkezésekor legfontosabb megbízatásként azt kapta, hogy ápolja azokat a kapcsolatokat, melyeket a megboldogult uralkodó a köz béke fenntartása érdekében a legőszintebben kívánt megvalósítani, oly módon, hogy a köz nyugalma ne függjék többé a protestáns hatalmak állásfoglalásaitól, akiknek segítségét megannyiszor a katolikus vallás számára a Birodalom területén belül súlyos károkat okozó egyezségek árán lehet csak megvásárolni. Du Luc gróf kezdeményezéseit baráti megértéssel fogadták ugyan, ám gyorsan kitudódott, hogy a bécsi udvar miniszterei felhasználták őket a protestáns hatalmaknál annak érdekében, hogy bizalmatlanságot ébresszenek Franciaország szándékait illetően.” (Utasítás Dubois abbé számára, 1717 szeptember 10. In: *Recueil des Instructions et aux ambassadeurs*, tome XXV-2, Anglia, 213.)

Ugyanakkor elfogultságtól mentesen nézve a dolgokat azt kell mondanunk, hogy a két kontinentális hatalomnak ekkor már nem volt lényeges nézeteltérése egymással, s végül Mária Terézia volt az, aki a tárgyalásokat újraindította az osztrák örökösödési háború lezárását követően, s ezt tekintette külpolitikája alapelvének egészen 1780-ban bekövetkezett haláláig.

A családi paktum a Choiseul által elképzelt rendszer egyik döntő fontosságú eleme volt. Bizonyos szempontból logikus folytatása ez annak a sikernek, melyet mintegy fél évszázaddal korábban értek el a Bourbonok a spanyolországi örökösödéssel kapcsolatban, s amelynek következtében Versailles és Madrid között számos súrlódás is keletkezett. VI. Ferdinánd 1760-ban bekövetkezett halála, s féltestvérének, Don Carlos 1738 óta nápolyi királynak a trónra kerülése megkönnyítette a francia-spanyol közeledést, mivel III.

Károly nem kedvelte az angolokat: a családi paktum, melynek aláírására 1761. augusztus 15-én került sor, szoros együttműködést tételezett fel, és megkövetelte a kölcsönös kötelezettségvállalás rendszerét a partnerek között. Azonnali hatállyal bírt, hiszen egy titkos megállapodás értelmében tervbe vették, hogy Spanyolország 1762. május elsején hadat üzen Angliának abban az esetben, ha addig a béke megkötésére nem kerülne sor. Ezt az ígéretet már januárban beváltották, s egy másik tengeri hatalom hadba lépése igencsak nyugtalanította a londoni kabinetet. A Paktum azonban nem csak a franciaországi és a spanyolországi Bourbonokat egyesítette, hanem a pármaiakat és a Két Szicíliában lévőket, V. Fülöp leszármazottait is, akiknek sikerült ismét gyökeret verniük az itáliai félszigeten a lengyel és az osztrák örökösödési háborút követő időkben. A Régenshatalom idején feszültté vált francia–spanyol viszony után, a Paktum módot adott a Spanyolországgal kialakult dinasztikus kötődés kiaknázására, miközben a szövetségi rendszerek átfordítását követően lecsillapodott itáliai helyzetet is stabilizálta. Noha a félsziget ekkortól kezdve spanyol és osztrák befolyás alá került, Mária Terézia rendre visszautasította a családi paktumhoz való csatlakozás gondolatát, mely azonban ennek ellenére az évszázad második felében meglévő stabilitás olyan kiegészítő biztonsági tényezőjének tekinthető, amely megkönnyítette Franciaország számára a felkelők melletti beavatkozást az amerikai függetlenségi háborúban.

Fordította: Cs. Tóth Annamária